

ЗВИЧАЙ «ЗАВДАТКУ» В УКРАЇНСЬКІЙ ЯРМАРКОВІЙ КУЛЬТУРІ ТА ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ СЕЛЯН ПОЛТАВЩИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Здійснено спробу наукового аналізу звичаю «завдатку», умов отримання та повернення грошового завдатку на українських ярмарках ХІХ – початку ХХ ст. Визначено вектори та особливості поширення звичаю «завдатку» із сфери ярмаркової торгівлі у різних галузях повсякденного життя українських селян Полтавщини у середині ХХ – на початку ХХІ ст.

Ключові слова: ярмарок, ярмаркова культура, повсякденне життя, звичай «завдатку», ярмаркова торгівля, трансформація.

Звичай давати «завдаток» у ХІХ – початку ХХ ст. був невід’ємним елементом української ярмаркової культури і в середині ХХ – на початку ХХІ ст. з відродженням традиційних ярмарків та трансформацією ярмаркової культури за умов нестачі коштів для купівлі товару чи з метою конкретного товару і саме у обраного продавця по завершенню ярмаркового дня, всього періоду ярмаркування, торгівлі на стихійному чи продуктовому базарі, речовому ринку чи в сільському магазині в певному населеному пункті Полтавщини. Таким чином, цей ярмарковий звичай не втратив своєї культурної значимості.

У ХІХ – на початку ХХ ст. звичай «завдатку» був характерним для укладення торгівельних угод за умов купівлі-продажу худоби на ярмаркових торгах. У середині ХХ – на початку ХХІ ст. звичай «завдатку», як вказують матеріали опитаних нами респондентів у процесі проведених одноденних польових етнографічних експедицій, побутує і в позаярмарковому житті переважно сільського населення Полтавщини у випадках придбання одягу, взуття, продуктів харчування в сільських магазинах на сучасних щотижневих ярмарках, міських речових базарах чи продуктових ринках.

Для ефективнішого наукового аналізу звичаю «завдатку» у ярмарковій культурі ХІХ – початку ХХ ст. та у повсякденному житті селян Полтавщини середини ХХ – початку ХХІ ст. ми зробили вибірку визначень термінів «завдаток» з наукових праць та науково-довідкових видань.

Так, наприклад, у рукописному фонді українського дослідника О. Кістяківського, що зберігається у Інституті Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Національної академії наук України, ученим записано наступне визначення терміну «завдаток»: «Могорич – задаток» [1, арк. 1]. Так, для прикладу, А. Короткевич подав опис звичаю «завдатку» у Рогачевському повіті Могилівської губернії в Білорусі: «Крестьяне ст. Будни отдавали в аренду, 24 июня 1848 г., общественный шинок. По условию, аренды торг должен был дать в задаток 25 руб. Серебр. Из присутствующих (всего) полного сельсага схода орендатор вручил задаток старосте деревни; последний передал его следующему, а этот в свою очередь следующему... Таким образом задаток пребывал в руках всех присутствующих на сходке и был доправлен снова старосте. Обычай подержать в руках кому-то одному из присутствующих задаток имеет тот смысл, что участвовавший при совершении сего условия являются как бы свидетелями этого дела и вместе с тем же поручителями за неуклонное исполнение этого условия. Замечу при этом, что вообще при совершении различного рода сделок и условий бьют контрагенты друг-друга по рукам, как говорится, при чем каждый из них покрывает свою руку тонким «каочуком» или «сердяги»» [2, арк. 1].

Повний опис звичаю «завдатку» на території сучасної Республіки Беларусь подано у рукописних матеріалах фонду О. Кістяківського [3, арк. 1.]. У дослідженнях В. Юрченко звичай «завдатку» проаналізовано у контексті узагальненого дослідження народних розваг та звичаїв другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як частини традиційної української культури окресленого періоду [4, с. 110]. Українська дослідниця звичаєвого права М. Гримич, посилаючись на О. Єфименко, побіжно згадує про звичай давання «завдатку» у якості гарантії виконання домовленості [5, с. 14]. Також вона зазначає, що завдаток визначався нормами договірної звичаєвого права як форма передоплати та «...визначався учасниками угоди та виплачувався під час укладення угоди, решта ж суми виплачувалася (також за домовленістю), найчастіше від одного місяця до одного року» [6, с. 15]. М. Гримич згадує про можливість повернення завдатку у разі невиконання умов укладеної угоди та зауважує про регіональні

особливості повернення завдатку на Полтавщині та Поділлі у XIX – на початку XX ст. [7, с. 16.]. Матеріали, зібрані нами у одноденних польових етнографічних експедиціях дають можливість різновекторного наукового аналізу проблеми трансформації у середині XIX – на початку XX ст. традиційного у XX – на початку XXI ст. для ярмарку звичаю «завдатку» у відродженій ярмарковій культурі та повсякденному житті селян Полтавщини у середині XX – на початку XXI ст. [8; 9; 10; 11; 12]. У сучасних науково-довідкових виданнях «завдаток» визначається як: «Наперед видана частина тієї грошової суми, яка має бути виплачена за щонебудь, щоб забезпечити виконання умови.» [13, с. 41].

Метою нашого наукового дослідження є науковий аналіз звичаю «завдатку» на ярмарках XIX – початку XX ст. та його функціонування у повсякденному житті селян Полтавщини середини XX – початку XXI ст.

Поставлена мета вимагає вирішення наступних завдань: проаналізувати визначення терміну «завдаток»; охарактеризувати особливості та умови функціонування звичаю «завдатку» на ярмарках у XIX – на початку XX ст.; визначити вектори проявів функціонування, поширення та дії звичаю «завдатку» в повсякденному житті селян Полтавщини у середині XX – на початку XXI ст.

На сьогодні замість визначення поняття «завдаток» у науковій літературі, науково-енциклопедичних та науково-довідкових виданнях зустрічається досить часто вживання російськомовного варіанту назви цього звичаю – «задаток». До цього часу не було створено комплексної наукової праці, в якій би було проведено повний науковий аналіз проблеми походження, особливостей і умов функціонування та розвитку, поширення на ярмарках у XIX – на початку XX ст. та переміщення з ярмаркових торгів у інші види торгівлі та повсякденне життя сільського населення у середині XX – на початку XXI ст., звичаю «завдатку» на основі архівних джерел чи матеріалів польових етнографічних досліджень.

Звичай «завдатку» на українських ярмарках XIX – початку XX ст. та проблеми його трансформації у повсякденному житті українських селян середини XX – початку XXI ст. залишилися поза науковим аналізом українських радянських дослідників-етнологів. Це пояснювалося тим, що дослідження національних культур народів колишнього СРСР суперечили ідеологічним догмам виховання так званої «радянської людини», не вважалися пріоритетними на офіційному державному рівні та піддавали жорсткій цензурі. Авторів наукових праць на подібну наукову проблематику досить часто звинувачували в націоналізмі чи звільняли з роботи в науково-дослідних установах або вищих навчальних закладах. «Задаток» не став і предметом спеціальних наукових досліджень та польових етнографічних експедицій етнологів-науковців періоду незалежної України, де в середовищі сільських жителів досі діє дещо стереотипне радянське мислення з характерним для нього осудом шахрайства та побоюваннями бути обманутими чи втягнутими у якісь протизаконні дії.

Хоча звичай «завдатку» поширився у різних сферах повсякденного життя українських селян середини XX – початку XXI ст., але вітчизняні науковці вказують на наявність векторів поширення у XIX – на початку XX ст. у повсякденному житті українців з різних регіонів цього звичаю.

Нами було проведено одноденні польові етнографічні експедиції у село Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області та опитано респондентів про ярмаркові звичаї, традиції, обряди, забобони, прикмети, приказки, серед яких, зокрема, отримано відомості про ярмарковий звичай «завдатку» в середині XX – на початку XXI ст.

На думку учителя історії та правознавства Дрижиногреблянської загальноосвітньої школи I-II ступенів імені Г. С. Писаренка, Л. Замкової, звичай «завдатку» має місце у сучасному повсякденному житті селян Полтавщини. «Чи має місце зараз звичай «задатку» при укладенні договору чи домовленості про щось або про якусь справу, річ, покупку у повсякденному житті населення села Дрижина Гребля на Полтавщині?

Звичайно має! Тому що, це, коли вже людина протягає руку дає можливість відкритися чесно. Друга людина вже надіється, що той товар, про який домовлений, він попаде йому. Тому що, ну, якщо цього не зробити, так, вважається, то завтра прийде другий покупець і він може купити [Цей товар. – А. К.] і він не потрапить до цієї людини. Тому от на те, от звертали увагу, щоб точно товар залишився оцій людині. І бували ж такі випадки, що в людини транспорту не має, щоб перевезти там скотину чи ще якісь складаються умови. От. Чи там хазяїн запив, там не зміг привезти цю скотину. От. І ось, якщо оце все зроблено, ну, вважалось, що це ось уже річ

.....
або пошти там виторгували за дорожчу ціну і треба було доплатити от, але товар цей не забирають, а залишають у хазяїна, доплачують, а потім його забирають. Ну, я маю на увазі, це – там велику рогату худобу...» [14]. Записано від Л. Замкової у 2014 році у селі Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області. Таким чином, у якості власне самого завдатку жінка розуміє певну частину вартості бажаного товару у грошовому еквіваленті, яку покупець сплачує у результаті укладення, переважно усної торгівельної угоди, з метою придбання у роздріб чи оптом окремо визначеного ним товару чи групи товарів або послуг у конкретного продавця чи торговця з метою запобігання купівлі цих речей чи послуг іншими клієнтами.

Інший респондент, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних наук Полтавського інституту економіки і права Юрій Миколайович Кудінов зі спогадів своїх батьків та бабусі, бабусі дружини зазначив, що серед жителів села Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області, в якому він зараз проживає, а також у селищі міського типу Стрижавка Вінницького району й у селі Червоному Немирівського району Вінницької області завдатком вважалася сплачена наперед грошова сума від загальної вартості товару чи послуги. «А скажіть, які звичаї, окрім давання могорича, наприклад, биття рука об руку, збереглися до нашого часу з ярмарків на Поділлі, Полтавщині?»

Ну, існував ще також завдаток. Звичай завдатку. Це, коли, наприклад, коли людина дає певну суму коштів і в замін хоче отримати виконану послугу. Це, як плата уже за половину послуги. Завдаток. Завдаток дають за чи товар, за худобу, наприклад, або, коли не мають грошей, щоб розрахуватися одразу, то теж практикується як даєш завдаток і потім вже доносиш решту коштів. Тобто, оце таке. І завдаток – це як гарантія вже того, що воно буде обов'язково чи товар, чи виконана дійсно ця послуга...» [15]. Записано від Ю. Кудінова у 2014 році у селі Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області. Таким чином, завдаток на Поділлі та на Полтавщині сплачувався покупцем з метою забезпечення покупця від шахрайства продавців чи купців, тобто, від продажу бажаного товару іншому клієнтові. Отже, завдаток був своєрідною гарантією отримання окремо визначеного товару у конкретного покупця за домовленою оплатою.

Звичай «завдатку», який у XIX – на початку XX ст. був поширеним на українських ярмарках, у середині XX – на початку XXI ст. розповсюдився в інших видах діяльності сільського та міського населення Полтавщини. «Які торгівельні традиції, звичаї, обряди, ритуали, ярмаркове звичаєве право, ярмаркова мораль, професійна говірка ярмаркувальників, прикмети, забобони були на ярмарках Поділля та Полтавщини в дев'ятнадцятому – двадцятому століттях і збереглися до нашого часу на сучасних ярмарках Поділля та Полтавщини?»

Також потрібно сказати про, згадати про «могорич» і про «завдаток» – це, якщо говорити про трансформований цей звичай. Ну, ми знаємо, що завдаток – це, коли даєш певну кількість грошей за послугу або за товар. І зараз це збереглось в трансформованому вигляді. Наприклад, те, що існують зараз турагенства або агентства нерухомості, які беруть за те, що здадуть житло: квартиру, кімнату. Вони беруть завдаток. Це певну частину коштів. Тобто, оренда житла, купівля житла. І ще можемо говорити про лихварство, яке теж дечому в нас споріднене із завдатком, коли записують залишають певні речі і під проценти. І такош записують в борг. Дуже часто це спостерігається в магазинах. Ось в селі моєї бабусі Червоному Немирівського району, там записують в спеціальний зошит. «Хто? Скільки винен?» [16]. Записано від Ю. Кудінова у 2014 році у селі Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області. Таким чином, у середині XX – на початку XXI ст. із відродженням традиційних ярмаркових торгів залишилася незмінною економічна і культурна сутність завдатку, але місце його функціонування перемістилося із ярмарків у XIX – на початку XX ст. на різні сфери повсякденного життя селян та міщан Полтавщини і проявилось в роботі туристичних агенцій, агентств нерухомості та діяльності ломбардів.

Звичай «завдатку» знайшов своє відображення в українському фольклорі у вигляді приказок. «А щодо задатку, як я вже говорив, то, існує приказка, яку я чув: «Добре слово варте завдатку.»» [17]. Записано від Ю. Кудінова у 2014 році у селі Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області.

Таким чином, під терміном «завдаток» потрібно розуміти «Наперед видану частину тієї грошової суми, яка має бути виплачена за що-небудь, щоб забезпечити виконання умови». У результаті проведення нами наукового дослідження було з'ясовано, що звичай давати «завдаток» у XIX – на початку XX ст. був поширеним на ярмарках, а в середині XX – на

.....

початку ХХІ ст. з відродженням традиційних ярмарків вектори давання завдатку розширилися в усі сфери укладення економічних угод та ведення економічних операцій у повсякденному житті українських селян Полтавщини середини ХХ – початку ХХІ ст., а серед напрямів дії цього звичаю було виокремлено економічні операції купівлі-продажу одягу, взуття, сільськогосподарських та промислових товарів; оренди, здавання в найм, купівлі чи продажу рухомого і нерухомого майна в сільських магазинах, на речових та стихійних ринках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архив Кистяковского. «Могорич». (70-е гг. XIX в.). – IP НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 61, спр. №250, 10 арк., арк. 1 – 10. – Арк. 1.
2. Архив Кистяковского. Короткевич А. «О задатке» [70 гг. XIX в.], Рогачевский уезд. 2 лл. – IP НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 61, спр. №244, 2 арк., арк. 1.
3. Архив Кистяковского. Короткевич А. «О задатке» [70 гг. XIX в.] Рогачевский уезд. 2 лл. – IP НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 61, спр. №244, 2 арк., арк. 1.
4. Юрченко В. О. Ярмарок у системі традиційної культури українців (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): моногр. / В. О. Юрченко. – К.: «Талком», 2014. – 268 с. – С. 110.
5. Гримич М. Угоди за звичаєвим правом українців в ХІХ – на початку ХХ століття / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 15. – К.: УНІВЕРСУМ, 2003. – 136 с. – С. 11 – 18. С. 14.
6. Гримич М. Угоди за звичаєвим правом українців в ХІХ – на початку ХХ століття / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 15. – К.: УНІВЕРСУМ, 2003. – 136 с. – С. 11 – 18. С. 15.
7. Гримич М. Угоди за звичаєвим правом українців в ХІХ – на початку ХХ століття / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 15. – К.: УНІВЕРСУМ, 2003. – 136 с. – С. 11 – 18. С. 16.
8. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 14 листопада 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Замкової (до заміжжя – Почерняєва) Людмили Антонівни 1948 року народження.
9. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 16 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.
10. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 16 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.
11. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 23 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.
12. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 23 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.
13. Завдаток // Словник української мови: В 11 т. / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – Т. 3. – Київ: Видавництво «Наукова думка», 1972. – 744 с. – С. 41.
14. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 14 листопада 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Замкової (до заміжжя – Почерняєва) Людмили Антонівни 1948 року народження.
15. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 16 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.
16. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 23 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.
17. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 23 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.

Кудінова А. Г. ОБЫЧАЙ «ЗАДАТКА» В УКРАИНСКОЙ ЯРМАРОЧНОЙ КУЛЬТУРЕ И ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ КРЕСТЬЯН ПОЛТАВЩИНЫ XIX – В НАЧАЛЕ XXI ВВ.

Осуществлено очередную попытку научного анализа обычая «задатка», условий получения и возвращения задатка на украинских ярмарках XIX – начала XX вв. Определено векторы и особенности распространения обычая «задатка» из сферы ярмарочной торговли в разных отраслях повседневной жизни украинских крестьян Полтавщины в середине XX – в начале XXI вв.

Ключевые слова: ярмарка, ярмарочная культура, повседневная жизнь, обычай «задатка», ярмарочная торговля, трансформация.

Kudinova A. H. THE CUSTOM OF «HANDSEL» IN UKRAINIAN FAIR TRADE CULTURE AND EVERYDAY LIFE OF PEASANTS OF POLTAVA REGION OF THE XIX – EARLY XXI cc.

The author makes an attempt of scientific analysis of the «handsel» custom, conditions for obtaining and returning cash handsel on Ukrainian fairs of XIX – early XX century. The article defines vectors and

features of «handsel» custom spread from the sphere of fair trade into various areas of everyday life of Ukrainian peasants in Poltava region in the middle of the XX – XXI cc.

Key words: fair trade, fair trade culture, everyday life, custom of «handsel», fair trade, transformation.

УДК 392.16:133.4(447.82+.83+.87)

Д.М. Ганус

МАГІЧНІ СПОСОБИ ЛІКУВАННЯ ЕПІЛЕПСІЇ У ДІТЕЙ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ)

У статті описано основні причини виникнення та симптоми хвороби, проаналізовано магичні методи лікування, що спрямовані на вигнання з організму дитини нечистої сили, шляхом її обману та залякування. Розглянуто методи лікування, що передбачали передачу хвороби померлим родичам та особливості лікування за допомогою християнських атрибутів.

Ключові слова: магія, епілепсія, дитина, потойбічний світ, обман хвороби, залякування хвороби.

Магія як складова традиційної культури українців була незмінним елементом будь-якого виду обрядовості, в тому числі й в медицині. Лікувальна магія сприймається як система лікувально-профілактичних заходів, що направлені на вигнання із тіла людини хвороби.

Питання магичних методів лікування епілепсії вивчали дослідники, як народної медицини, так і родильної обрядовості. Лікування епілепсії на загальноукраїнському матеріалі представлено в працях З. Болтарович, І. Ігнатенко і А. Забловського [1; 2]. Регіональний аспект ілюструють публікації В. Мойсієнка (про побутування чорної хвороби в поліщуків), Ю. Гошка, О. Мацієвського, (про окремі аспекти лікування епілепсії у лемків) та Н. Вархол (про лікування епілепсії в населення Пряшівщини (Словаччина)) [3; 4; 5]. Основним матеріалом для цієї публікації послужили записані під час етнологічних експедицій польові матеріали, що відбувалися на території західноукраїнського пограниччя. Необхідність використання польових матеріалів обумовлено відсутністю належної кількості праць із цієї теми.

Метою дослідження є розкриття особливостей ірраціональних методів лікування епілепсії у дітей та аналіз їхньої семантики і складових.

Епілепсія (дав.-грец. «схоплений, спійманий, захоплений») – одне з найпоширеніших хронічних неврологічних захворювань людини, що виявляється в схильності організму до раптового виникнення судомних нападів [6]. У народному світосприйнятті вважається одним із найтяжчих і майже невиліковних захворювань. Народні назви епілепсії у населення західноукраїнського пограниччя: «чорна слабость», «чорна хвороба», «падуца», «младенчеське», «конвульсія» свідчать про збереження дохристиянської основи в поясненні етіології хвороби.

«Чорну хворобу» найчастіше інтерпретували як вселення в організм дитини злого духа – «нечистого», що й простежується у назві хвороби, оскільки чорний колір завжди виступав супутником нечистої сили. Серед інших причин виникнення хвороби був переляк, який вчасно не був вилікований: «то чорна слабость від переляку, що вчасно не вилікували» [7]. Подекуди зустрічаємо відомості у населення пограниччя про те, що епілепсія передавалася дитині, якщо в день її народження помирала хвора на цю хворобу людина. В окремих випадках вірили, що епілепсія у дитини може бути лише протягом семи років, «потім вона переставала мучити дитя». Так, на Поліссі вважали, що ця хвороба є в кожній людині і з'являється вона при народженні та має вийти з організму людини під час сну, сміху, танцю або навіть перед смертю людини у вигляді темних плям, але якщо хто-небудь цьому перешкодить, недуга залишиться на цілий вік і буде турбувати людину в корчах і конвульсіях [2, с. 45]. Для населення західноукраїнського пограниччя ознаками захворювання були непритомність, виступання піни із рота та судоми.

Більшість методів лікування були спрямовані на вигнання з організму дитини нечистої сили шляхом її обману та залякування. За допомогою могли звертатися до «знаючих людей». Вірили, що вони знають молитви для вигнання епілепсії. Зазначимо, що народні лікарі, які лікували епілепсію, помирали в страшних муках, а іноді навіть закінчували життя самогубством [8].